

'והנלווה עליהם כאחים'

יחסי יהודים-נוכרים לאור הלכות צדקה

תקציר: בשיעור זה נדון במעלתה של מצוות הצדקה על שאר המצוות, ונעסוק בשאלה מדוע חרג הרמב"ם ממנהגו וייחד פרק שלם בהלכות מתנות עניים לענייני האגדה המתארים את מעלתה של מצוות הצדקה. בהמשך השיעור, נביא את תשובות הרמב"ם והרמב"ן ביחס לקשר בין מצוות הצדקה לאמונה ביחוד ובבורא יתברך. בחלקו האחרון של השיעור נעסוק בשאלה כיצד תפיסת זו של מצוות הצדקה השפיעה על אופי מתן הצדקה לנוכרים, נביא את הפרשנויות השונות למונח דרכי שלום כפי שזה בא לידי ביטוי בהלכות מתנות עניים ובהלכות מלכים.

להקיף בידיעותיהם את התורה. וכאן עולה השאלה מדוע בענייני צדקה חורג הרמב"ם ממנהגו?

כדי לענות על שאלה זו נעבור לדרשתו של הרמב"ן על ספר קהלת, ונראה כיצד שני ההוגים גם יחד ראו בהפלגה זו ביחס לצדקה כלי להפנמת מצוות הצדקה בקרב ישראל, ובפרפרזה על דברי הלל הזקן הגדירו מצב זה כמצב בו 'יש פיזור שהוא כינוס'.

ב. דרשת הפרידה של הרמב"ן

את דרשתו לספר קהלת אמר הרמב"ן בשלהי חג הסוכות של שנת 1267³ ערב עזיבתו את ספרד במסעו לארץ ישראל. בדרשה זו משבח הרמב"ן את מעלת א"י אליה הוא עתיד להגר, ובכך הוא מצדיק אולי את עזיבתו. מאידך, במסגרת הדרשה הוא שם על נס את מצוות הצדקה, ודומה שיש בדברים משום צוואה רוחנית לקהלו. וכאן עולה שוב השאלה מדוע התמקד הרמב"ן במצוות הצדקה? נעיין בדברים: (דרשות הרמב"ן שוועאל עמ קי):

יוכן הצדקה חמורה מאד, והיא מצוותו של אברהם אבינו לזרעו כי בצדקה יכון כסאו וינצלו מעול מלכיות שנאמר: כִּי יִדְעֶתְיוּ לְמַעַן אֲשֶׁר יִצְנֶה אֶת בְּנָיו וְאֶת בְּיָתוֹ אֲחֵרָיו וְשִׁמְרוּ דָרָךְ יִקְנֶה לְעִשׂוֹת צְדָקָה וּמִשְׁפָּט לְמַעַן הִבְיֵא יִקְנֶה עַל אֲבֹרְתָם אֶת אֲשֶׁר דָּבַר עָלָיו (בראשית יח, יט)

נימוקו של הרמב"ן לכך שמצוות הצדקה 'חמורה מאד' הוא שלדעתו מצווה זו משוקפת הנהגת ה'

א. מבוא – מעלתה של מצות צדקה

בשלהי הלכות מתנות עניים מייחד הרמב"ם פרק שלם לענייני אגדה אודות מעלת הצדקה, בכך חורג הרמב"ם ממנהגו למעט בדברי אגדה במסגרת החיבור משנה תורה¹. הרמב"ן בדרשתו לספר קהלת מעיר על הדברים:

והרב משה איננו מן המפזרים והוא אשר גינה הפיזור וכתב בענייני הצדקה פרק אחד!!

מיהם 'המפזרים' עליהם מדבר הרמב"ן? דומה שהדברים מתקשרים לדבריו של הלל הזקן שאמר²:

הלל הזקן אומר: בשעת מכנסין פזר בשעת מפזרין כנס בשעה שאתה רואה שהתורה חביבה על כל ישראל והכל שמחין בה את תהי מפזר בה שנאמר: 'יש מפזר ונוסף עוד' (משלי יא, כד) בשעה שאתה רואה שהתורה משתכחת מישראל ואין הכל משגיחין עליה את הוי מכנס בה שנאמר עת לעשות לה' (תהלים קיט, קכו)

דרשה זו משקפת עיקרון: בדור של ת"ח אשר 'מכנסין' לדברי תורה יכולים מורי הוראה שבדור 'לפזר', אולם בשעה שהדור מתקשה ללמוד תורה והוא 'מפזר', על מורי הוראה דווקא 'לכנס' ולדייק בדבריהם. משנה תורה, מציין הרמב"ן, הוא ספר הנוהג את מנהג 'המכנסים' הגדולים המצמצמים בדבריהם וזאת כדי שהתורה לא תשכח מישראל ויהיו בידי הרבים ללמוד

1 ע"פ רוב דברי האגדה שבספר משנה תורה נמצאים בסוף עניין בהלכה החותמת, לדוגמה סוף הלכות שמיטה ויובל שבספר זרעים.

2 תוספתא ברכות פרק ו בבלי ברכות סג ע"א

3 כך סבור הרב שעוואל בדברי המבוא לדרשה כתי הרמב"ן חלק עמ קעה.

לאמונה, נבחן מהו היקפה של מצווה זו (מתנות עניים ז, א):

מצות עשה ליתן צדקה לעניים כפי מה שראוי לעני, אם היתה יד הנותן משגת, שנאמר 'פתוח תפתח את ידך לוי' (דברים טו, ח) ונאמר: 'והחזקת בו גר ותושב וחי עמך (ויקרא כה, לה)

ונאמר: 'וחי אחיך עמך' (ויקרא כה, לו).

שלושה מקורות מרכזיים מצאנו בכתובים למצוות עשה של צדקה. במקור הראשון חובת הצדקה היא כללית ואין היא מפרידה בין מי שזהותו יהודית למי שזהותו נוכרית, במקור השני נכלל במצוות הצדקה גם 'גר תושב' - מי שקבל על עצמו זהות יהודית באופן חלקי, ובמקור השלישי מיוחדת מצוות הצדקה רק למי שהוא אח, לאמור: יהודי. ר' חיים קנייבסקי בפירושו 'דרך אמונה' (מתנות עניים פרק ז ד"ה וחי), מסביר כי לחלוקה זו יש משמעות הלכתית להיקף מצוות צדקה בכל אחת מן האכולוסיות הנזכרות בפסוקים:

הנה אף שרבנו כלל כל זה בכלל צדקה לכאורה יש חילוק דבגר תושב שאין בו אלא וחי עמך אין מצוה ליתן לו די מחסורו אפילו סוס לרכוב עליו ורק כדי חייו בצמצום שלא ימות ולא יותר כי וחי אחיך מייירי בכדי חייו כדמשמע בב"מ ס"ב ע"א וכן הראוני בחידושי הגרי"ז על התורה פרשת ראה.

במצוות הצדקה ישנם שני סוגים של נתינות: נתינה מלאה - 'די מחסרו' אשר מטרתה להשיב את האדם לרמת החיים בה הוא חיי לפני המפולת הכלכלית, ונתינה מצומצמת 'כדי חייו' שמטרתה לספק את הצרכים הבסיסיים לקיום. לדעת ר' חיים קנייבסקי בגר תושב, אשר אינו מוגדר כיהודי באופן מלא, מצוות הצדקה מצטמצמת לכדי חייו ורק אצל היהודי היא די גוברת עד 'די מחסרו'. דומה שאבחנו זו נסתרת מדברי הרמב"ם בהמשך (מתנות עניים י, ב):

וכל ישראל והנלוה עליהם כאחים הם שנאמר בנים אתם לה' אלהיכם (דברים יד, א) ואם לא ירחם האח על האח מי ירחם עליו,

בעולם שהיא הנהגה של 'צדקה ומשפט'. בעת פרידתו כך נראה, מצווה הרמב"ן קהלו לשמור על מצוות הצדקה ובכך, הוא מבהיר להם, הם ישמרו על רמתם הרוחנית ועל קדושתם כקהל ה'.

ג. יסוד האמונה של הרמב"ם

בפרק ג של מורה נבוכים מגדיר הרמב"ם של שלושת התכליות היסודיות עליהם בנוי עולם המצוות והם: האמונה, תיקון המידות, הסרת העוול. על פי הגדרות אלו, הוא מסביר כי פעמים לכל מצווה יש תכלית שונה ופעמים למצווה יש מספר תכליות, ודוגמה לדבר בפרק כח:

ופעמים תהיה האמונה ההיא הכרחית להסיר העול או לקנות מדות טובות, כאמונה שהשם יתעלה יחר אפו על מי שיעשוק כמו שאמר 'יחרה אפי והרגתי' (שמות כב, כג), וכאמונה שהוא יתעלה ישמע צעקת העשוק או המאונה מיד (נ"א להציל אותו מיד העושק והמונה, ככתוב) 'והיה כי יצעק אלי ושמעתי כי חנון אני' (שם, שם, כו)

על פי הרמב"ם, פעמים האמונה באלוקים כוללת את הסרת העוול ותיקון המידות; הקב"ה מצווה את האדם לשמוע את צעקת העשוק, המאונה ומי שחסר לו דבר. מתוך דבריו נמצאנו למדים כי הצדקה, והרגישות האנושית המחויבת במסגרתה, היא ביטוי לאמונה באלוהים, שכן הצו האלוהי הוא יצירת חברה מתוקנת העוזרת ומסייעת לחלש.

במילים אחרות בשני המקורות שלפנינו אנו רואים כיצד 'מצוות הצדקה' אינה רק עניין של עשיית צדק סוציאלי אלא היא ביטוי לאמונה של האדם באלוקיו. על בסיס הבנה זו ביכולתנו להבין מדוע הפליג הרמב"ם במעלת הצדקה יותר ממעלתן של שאר המצוות – הצדקה, לדעתו, משקפת יותר מכל את בחירתו של האדם והחברה להנהיג את חייהם בדרכו של האל.

ד. היקפה של מצוות הצדקה

לאחר שהבנו את חשיבותה ומקומה של המצוות הצדקה במשנת הרמב"ם, כמצווה שהיא ביטוי

אם נסכם נאמר כך: מלשון הרמב"ם בהלכות צדקה משמע כי חיוב צדקה בעכו"ם הוא מחיוב דרבנן המנומק בהסבר 'דרכי שלום'. יתר על כן, מתוך לשונו משמע כי חיוב זה שייך רק במקומות אשר בהם חוסר הנתניה עלולה לפתח עוינות, למשל: סיטואציה של ישראל ועכו"ם הבאים לבקש צדקה כאחד.

ברם, בשלהי הלכות מלכים הרמב"ם מצייר תמונה שונה אודות נתינת צדקה לנוכרי. נעין בדבריו (הלכות מלכים פרק י, הלכה יב):

אפילו העכו"ם צוו חכמים לבקר חוליהם, ולקבור מתיהם עם מתי ישראל, ולפרנס ענייהם בכלל עניי ישראל, מפני דרכי שלום. הרי נאמר: 'טוב ה' לכל ורחמיו על כל מעשיו' (תהלים קמה, ט), ונאמר: 'דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום' (משלי ג, יז).

בהלכה זו, חיוב עשיית חסד משום 'דרכי שלום' מנומק בצורה מעניינת ביותר. דומה שלדעת הרמב"ם 'דרכי שלום' אינם רק כלי למניעת עוינות אלא גם אידאל: מאחר שה' טוב לכל והתורה דרכיה דרכי נעם, מחויב היהודי לדאוג לצרכים הבסיסים של העכום המצוי במצוקה.

כעת, עלינו לבחון האם שתי הלכות שלפנינו משקפות מגמות סותרות בדברי הרמב"ם. בפשטות, היה מקום לטעון שקיימת כאן סתירה, שהרי על פי ניסוחיו בהלכות צדקה נראה שהענקת הצדקה לנוכרי נובעת משיקולים תועלתניים של יצירת סביבת חיים נוחה עם נוכרים, ואילו על פי הלכות מלכים משמע כי מדובר בנתינה משיקולים מוסריים!!

כדי לענות על הדברים נחזור אל תחילתו של השיעור. כפי שראינו, לדעת הרמב"ם והרמב"ן, עניינו של חיוב אינו רק ב'צדק חברתי' הכולל פיזור משאבים בצורה הוגנת. לדבריהם, הצדקה היא ביטוי לאמונה ואף לחובה הדתית להזדמות לאל בדרכיו ובמידותיו. בהלכות צדקה, כאשר הרמב"ם דן בחיוב הצדקה של הנוכרי, הוא אינו עוסק בחובה הסוציאלית של נתינת הצדקה אלא בחובה הדתית. במסגרת דיון זה, ורק במסגרתו, הרמב"ם מבחין בצורה ברורה בין נוכרים ליהודים. נבהיר: כאמור, לדעת הרמב"ם נתינת צדקה ליהודי מהווה חובה דתית. ניתן להניח, אם כך, שסביר

ולמי עניי ישראל נושאים עיניהן, הלעכו"ם ששונאים אותן ורודפים אחריהן הא אין עיניהן תלויות אלא לאחיהן.

בהלכה זו מעמיד הרמב"ם לעניין צדקה את כל 'הנלווה' לישראל כישראל עצמו. יתר על כן, על פי הגדרתו בין ישראל ובין הנלווה לישראל מוגדרים כאחים ובנים לה' והרי הם ערבים זה לזה. דומה שבהלכה זו מטשטש הרמב"ם את האבחנה בין ישראל המיוחס באופן מלא לבין גר התושב הנלווה לישראל. קושי נוסף על אבחנתו של ר' חיים קנייבסקי בין גר תושב לישראל הוא שלא מצאנו לה מקור בדברי חז"ל (אם כי לא נוכל להכחיש שפשטי המקראות תמוכים בדעת ר' חיים שבגר תושב החיוב הוא 'כדי חייו' ולא 'מחסרו').

ה. 'דרכי שלום' שיקול תועלתני או חיוב מוסרי?

חיוב צדקה וחסד בנוכרי נזכר במספר מקומות בספר משנה תורה. בהלכות צדקה מופיעים הלכות באופן הבא:

מפרנסין ומכסין עניי עכו"ם עם עניי ישראל מפני דרכי שלום,

בפסק זה, הרמב"ם צועד בעקבות הסוגיה בגיטין נט ע"א וקובע שנתנת צדקה ועשיית חסד עם נוכרי היא משום דרכי שלום. לאמור כדי לשמר את מרקם החיים עם נוכרים ולמנוע עוינות יש לנהוג כלפי ענייהם כפי שנוהגים עם עניי ישראל. המפרשים⁴ על הסוגיה בגיטין דנים האם חיוב זה קיים בכל האופנים בהם הוא מתקיים אצל עניי ישראל או שמא יש לדייק בלשון חכמים ולומר כי חיוב עשיית צדקה וחסד עם עניי עכו"ם⁵ הוא רק במידה והם מגיעים לבקש צדקה עם ישראל אולם במידה ויבואו בפני עצמם, יהיה רשאי ישראל לדחותם.⁶

4 דעת המרדכי שהחיוב ניתנת צדקה הוא רק במעמד של ישראל ועכו"ם אולם הר"ן על אתר סבור כי חיוב צדקה בנוכרי הוא בכל אופן – ומלשונו של השו"ע משמע כר"ן ראה יו"ד קנא. ברם, מלשון הרמ"א רנא סעיף א משמע שהוא פסק כמרדכי וראה גר"א שם.

5 בירושלמי בגיטין פרק ו לא מופיע המילה 'עם' וכן משמע בתוספתא

6 ואם ישאל השואל מדוע בסיטואציה זו לא תפתח עוינות, יש לומר כי העוינות נוצרת דווקא כאשר האדם מגלה את העדפתו לעניי ישראל בפני עניי עכום אולם כאשר העכום מגיע לבדו הוא לא תולה את סברו של ישראל ממניעים 'גזעניים' אלא משיקולי קמצנות ...

יהודים לנוכרים איננה סותרת תפיסה כללית ואוניברסאלית לפיה 'רחמיו על כל מעשיו'. ישנו אח כלפיו אני מחויב יותר וישנו אדם כלפיו אני מחויב פחות – אבל כיהודי אני מחויב להיות רגיש למצוקתו של הזולת וחובה זו היא חובה דתית המודגשת בפסוק 'דרכיה דרכי נעם' ואף אמונית, שהרי ה' יתברך, בו אנו רוצים לדבוק, מתואר כטוב לכל. 'טוב ה' לכל'.

*****.

כל הזכויות שמורות לשיבת הר עציון תשע"ו

עורך: נועם לב

בית המדרש הווירטואלי

מיסודו של

The Israel Koschitzky Virtual Beit Midrash

האתר בעברית: <http://vbm.etzion.org.il>

האתר באנגלית: <http://www.vbm-torah.org>

משרדי בית המדרש הווירטואלי: 02-9937300 שולחה 5

דוא"ל: office@etzion.org.il

שלנתינה זו יהיו גדרים הלכתיים רבים, כאשר הבולט בהם הוא חובת הנתינה המצומצמת גם לאדם שמתקשה לכלכל את משק ביתו, וזאת משום שחובת הנתינה היא עניין דתי של הפרשת חלק מסוים מן המשאבים לאחר.

בעכו"ם נתינת הצדקה היא ביסודה עניין סוציאלי אותו הגדירו חכמים כ'דרכי שלום'. למונח דרכי שלום נותן הרמב"ם ב' פרשנויות. בהלכות צדקה, שם הוא עוסק הרמב"ם בנתינת ממון לנוכרי, מפרש הרמב"ם המונח דרכי שלום בצורה הצרה ביותר, ומחייב את נתינת הצדקה דווקא באותם מקומות בהם עלולה להתפתח עוינות. ברם, בהלכות מלכים, הוא עוסק בנתינה רחבה ומשמעותית יותר⁷, הכוללת מעשים והתנהגויות כקבורה, ביקור חולים, ופרנסת עניים. במסגרת חיוב זה, מציג הרמב"ם אתגר רוחני בפני היהודי וקובע משום שרחמיו של הקב"ה הנם 'על כל מעשיו' יש לנהוג באדם באשר הוא אדם בדרכי נעם וברחמים. במונחים מודרניים ניתן לומר כי בהלכה זו משתקפת דמותו ההומניסטית של הרמב"ם, המפרש את המונח 'דרכי שלום' בצורה רחבה יותר.

ו. בין אח לאדם

נתינת הצדקה והחובה לפרנס את העני והדל מתחלקת לשני מעגלים מרכזים: במעגל הפנימי נמצאים ישראל וכל הנלווה עליהם, לאמור: אוכלוסיית גרי התושב הכוללת את מי שבחרו לקשור את גורלם עם ישראל. כלפי אלה מחויב היהודי לתת צדקה כאח ולהשלים את כל מחסורם. במעגל החיצוני נמצאים הנוכרים - אותם הגוים אשר לא קשרו את גורלם עם ישראל. כלפיהם, חובת הצדקה היא משום דרכי שלום וכפי שראינו ברמב"ם חיוב זה מבוסס על הכבוד האנושי והרחמים לאדם באשר הוא אדם.

העולם הגלובאלי בו אנו חיים לעיתים מטשטש זהויות לאומיות ותרבותיות. משום כך, האמירה כי חובת צדקה לנוכרים היא משום 'דרכי שלום' עלולה להיתפס בענייני הומניסטים המקדשים את זכויות האדם כאמירה מפלה ו'גזענית'. מדברי הרמב"ם בהלכות מלכים למדנו כי דרכי שלום והבחנה בין

7. וראה פירוש מעשה רוקח מתנות עניים ז, י.